AZƏRBAYCAN DİLİNİN MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ SOSİOLİNQVİSTİK TƏDQİQİ

Məmmədova Nigar Oruc qızı
ADPU, XDT-nin müəllimi, ADPU-nun doktorantı
051-428-40-48

Xülasə. *Müasir Azərbaycan dili cəmiyyətin əsas ünsiyyət vasitələrindən biri kimi müxtəlif elmi istiqamətlərdə araşdırılır. Bu istiqamətlər arasında sosiolinqvistik yanaşma xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin funksional imkanları bu baxımdan hələ də kifayət qədər geniş şəkildə tədqiq edilməmişdir. Məlum olduğu kimi, dilin inkişafı və dəyişməsi onun cəmiyyətdə funksional şəkildə işlənməsi ilə sıx bağlıdır. Məqalədə müasir Azərbaycan dilinin istifadə sahələri və funksional xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir, eyni zamanda dil və nitq mühitində mümkün daralma meyilləri təhlil olunur. Bununla yanaşı, Azərbaycan dilinin ümumi sosiolinqvistik vəziyyəti, ünsiyyət vasitəsi kimi rolu və rəsmi dövlət dili kimi funksionallığı araşdırılır. Bundan əlavə, tədqiqatda müasir Azərbaycan dilinin sosial amillərlə şərtlənməsi, sosial diferensiasiya prosesi, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqəsi, sosial və funksional fərqlənmə məsələləri də diqqət mərkəzində saxlanılır. Həmçinin milli dillərin sərhədləri, ədəbi dil və ərazi dialektləri, eləcə də dilə yiyələnmə ilə bağlı bir sıra mühüm məsələlər elmi baxımdan təhlil olunur.*

Açar sözlər: *Azərbaycan dili; sosiolinqvistika; sosioloji dilçilik; dil*

Giriş

Sosiologiya sosial həyatın müxtəlif sahələrini ayrı-ayrılıqda deyil, onların qarşılıqlı əlaqə və təsir mexanizmlərini nəzərə alaraq vahid proses kimi araşdıran bir elmdir. Bu yanaşmada xüsusilə cəmiyyətin mənəvi sferasındakı dəyişikliklər əsas tədqiqat istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Cəmiyyətdə baş verən sosial inkişaf və transformasiyalar dil vasitəsilə əks olunur. İnsan fəaliyyəti əsasən mənəvi mühitlə bağlı olsa da, dərin və mühüm ictimai dəyişikliklər çox vaxt məhz bu sahədə baş verən proseslərdən asılı olur [2, s.329] Bu baxımdan dil cəmiyyətin inkişaf dinamikasını əks etdirən mühüm vasitə kimi çıxış edir. Sosiologiya ilə dilçilik elmlərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində sosiolinqvistika sahəsi formalaşmışdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar sosial baxımdan əhəmiyyətli problemlərin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Xüsusilə çoxmillətli mühitdə (tat, talış, ləzgi və digər xalqların yaşadığı cəmiyyətlərdə) sosiolinqvistik məsələlərin geniş, sistemli və kompleks şəkildə araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sosiolinqvistika sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin ümumi qənaətinə görə, bu elm sahəsi əsasən müasir dövrdə baş verən dil proseslərini və sosial dəyişiklikləri tədqiq edir. Aparılan sosioloji və linqvistik araşdırmalar nəticəsində dünyanın dil mənzərəsi və dil xəritəsinin müəyyən dərəcədə dəyişə bildiyi də qeyd olunur.

Hazırda müasir Azərbaycan dili ölkəmizdə rəsmi dövlət dili statusuna malik olmaqla yanaşı, həm də ədəbi dil və gündəlik ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyətini davam etdirir. Bu dil müxtəlif ölkələrdə yaşayan diaspor nümayəndələri arasında da istifadə olunur və zaman keçdikcə daha geniş coğrafiyada yayılma tendensiyası göstərir.

Məhz bu sosiolinqvistik şərait və onun yaratdığı konseptual əsaslar müasir Azərbaycan dilinin funksional xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini zəruri edir.

DOI: 10.5281/zenodo.19780950

Ümumiyyətlə, dil müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunur və bu istiqamətlərdən biri də sosiolinqvistik yanaşmadır.

Dil cəmiyyətlə sıx bağlı olan mühüm sosial hadisədir və onun fəaliyyəti və inkişafı cəmiyyətin mövcudluğu ilə əlaqədardır. Bu səbəbdən dil çoxşaxəli və çoxaspektli bir fenomen kimi qiymətləndirilir. Sosiolinqvistik yanaşma isə dilin həm linqvistika, həm də sosiologiya sahələrinin kəsişməsində öyrənilməsini nəzərdə tutur. Bu çərçivədə dillərin inkişafı, funksionallaşması, sosial amillərin təsiri və həmin təsirin səviyyələri kimi məsələlər araşdırılır.

Sosiolinqvistik tədqiqatların əsas istiqamətlərindən biri dil faktları ilə sosial amillər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni, onların bir-birinə təsir mexanizmini və bu münasibətlərin müxtəlif formalarda təzahürünü öyrənməkdən ibarətdir. Müasir dövrdə dil və cəmiyyət münasibətləri, dilin etnik-demoqrafik və mədəni faktorlarla əlaqəsi, regional və sosial dialektlərin rolu, eləcə də müxtəlif ictimai dil hadisələrinin qarşılıqlı təsiri kimi məsələlər xüsusi diqqət tələb edir. Bu kontekstdə ikidillilik və çoxdillilik şəraitində bəzi dillərin istifadə edənlərinin sayının azalması və həmin dillərin funksional imkanlarının məhdudlaşması kimi problemlər də meydana çıxa bilər.

Azərbaycan dilinin regional və sosial dialektləri, ədəbi dil normaları və onların formalaşması, müxtəlif bölgələrdə birinci və ikinci dil kimi istifadə olunması, həmçinin ana dili və rəsmi dil statusu ilə bağlı məsələlər sosiolinqvistikanın əsas tədqiqat istiqamətlərindən hesab olunur.

Cəmiyyət necə ki tarixi inkişaf prosesinin nəticəsi hesab olunur, dil də həmin tarixi prosesin formalaşdırdığı mühüm sosial hadisələrdən biridir. Müasir dövrdə sosial münasibətlər və aktual problemlər əsasən dil vasitəsilə ifadə olunur və ictimai həyatda öz əksini tapır.

“Sosiolinqvistika” və ya “sosioloji dilçilik” anlayışı dilin cəmiyyət daxilində yerinə yetirdiyi funksiyaların öyrənilməsi ilə bağlıdır. Bu elm sahəsi sosiologiya ilə dilçiliyin kəsişdiyi nöqtədə formalaşaraq ünsiyyət situasiyalarını və kommunikativ fəaliyyətləri sistemli şəkildə tədqiq edir. Eyni zamanda cəmiyyətin sosial quruluşu ilə dil arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin araşdırılması da bu sahənin əsas məqsədlərindən biridir.

Sosioloji dilçilik dillərin qarşılıqlı təsirini, inkişaf dinamikasını və fəaliyyətini müəyyən edən sosial amilləri, həm ümumi, həm də xüsusi qanunauyğunluqlar çərçivəsində öyrənir. Dilin sosial baxımdan şərtlənmiş işlənməsi müxtəlif yanaşmalar vasitəsilə izah olunur. Bu yanaşmalardan biri sosiolinqvistik istiqamət hesab edilir və burada dilin təsviri modellərini gücləndirən sosial məlumatlar nəzərə alınır, onlara daha geniş məzmun verilir. Bu yanaşma əsasən linqvistik xarakter daşıyır və dilçiliyin tədqiqat sahəsini cümlə səviyyəsindən kənara çıxararaq danışan və dinləyən tərəflər arasındakı qarşılıqlı ünsiyyət prosesinə yönəldir. Digər yanaşma isə dilin sosiologiyası kimi xarakterizə olunur. Bu istiqamət daha geniş və fənlərarası məqsədlər daşıyır. Burada dil və sosial struktur arasındakı münasibətlər, işarələrin sosial mühitdə istifadəsi və dilin sosial elmlərlə əlaqəsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır [1, s.3].Müasir Azərbaycan dilinin qeyd olunan sosiolinqvistik aspektdə öyrənilməsi sahəsində tədqiqatların sayı uzun müddət məhdud olmuşdur. Lakin son illərdə ölkədə Azərbaycan dili ilə bağlı elmi əsaslara söykənən dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi bu istiqamətdə aparılan araşdırmaların genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu tədqiqatlarda dil və cəmiyyət, dil və təfəkkür, eləcə də dil və nitq arasındakı münasibətlər müəyyənləşdirilir, dilin və nitqin funksional xüsusiyyətləri fərqləndirilir. Bununla yanaşı, dilin sosial

mahiyyəti, cəmiyyətin sosial və ərazi baxımından diferensiallaşması ilə dilin sosial və regional fərqlənməsi arasındakı əlaqə də araşdırılır. Həmçinin cəmiyyətin inkişafının dilin müxtəlif səviyyələrinin diferensiallaşmasına təsiri, ikidillilik və diqlossiya şəraiti, dil situasiyalarının tipologiyası, dil siyasəti və dil quruculuğu məsələləri, eləcə də dil planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması kimi problemlər elmi baxımdan təhlil edilir.

Müasir Azərbaycan dilinin araşdırılmasında mühüm istiqamətlərdən biri nitq davranışı məsələsidir. Bu fenomen cəmiyyət daxilində baş verən mühüm sosial proseslərdən biri hesab olunur və ümumi sosial davranışın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir. Amerikalı dilçi E. Sepir nitq davranışı ilə bağlı fikirlərində bu anlayışın modelləşdirilməsi ideyasını da ön plana çəkmişdir. Bu modelləşdirmə çərçivəsində dil ilə mədəniyyət arasındakı uyğunluq, xüsusilə xalqın mənəvi həyatında dilin rolu, həmçinin dildə müşahidə olunan sosial təsirlər və dəyişikliklər tədqiq olunur.

Dil variantları da sosiolinqvistikanın əsas mövzularından biri kimi çıxış edir. Bu sahədə dilin müxtəlif ifadə formalarının seçilmə prinsipləri və onların istifadəsi ilə bağlı qanunauyğunluqlar araşdırılır.

Sosioloji dilçilik eyni zamanda dilin ərazi, sosial və funksional variantlarının öyrənilməsi ilə məşğul olur və dili heterogen, yəni yekcins olmayan bir sistem kimi nəzərdən keçirir. Bu yanaşmada dil vahidləri üfüqi istiqamətdə bölünərək tədqiq edilir, dil səviyyələrinin elementləri arasında mövcud olan fərqlər və qarşılıqlı münasibətlər müəyyənləşdirilir. Bu sahəyə görə dildən istifadə prosesi, başqa sözlə, dili işlətmə formaları müxtəlif adlandırma və ifadə üsullarının məcmusu kimi dəyərləndirilir.

Dil quruculuğu məsələləri də sosioloji dilçiliyin mühüm istiqamətlərindən hesab olunur. Xüsusilə müəyyən dövrlərdə yazılı ənənəsi olmayan dillər üçün ədəbi dilin seçilməsi, əsas dialektin müəyyənləşdirilməsi, onun hansı meyarlara cavab verməsi, həmçinin yeni formalaşan ədəbi dilin cəmiyyətdə tətbiqi kimi problemlər aktual olmuşdur. Müxtəlif tarixi mərhələlərdə dil quruculuğu prosesində millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi rus dili aparıcı rol oynamışdır. Bununla yanaşı, hər bir xalqın ana dilinin dövlət dili statusunda rəsmi şəkildə istifadə olunması da mühüm prinsip kimi qorunmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əzizova, P. Ə. (2005). *Sosiolinqvistika: problemlər, metodlar* (Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı). Bakı.
2. Avrorin, V. A. (1972). Dvuyazychiye i shkola. In *Problemy dvuyazychiya i mnogoyazychiya* (pp. 49–62). Moskva: Nauka.
3. Bosnalı. (2007). *İran Azerbaycan Türkçesi: Toplumbilimsel bir inceleme*. İstanbul: Kebikeç Yayın Evi.
4. Deşeriyev, Y. D., & Protçenko, İ. F. (1972). Osnovnye aspekty issledovaniya dvuyazychiya i mnogoyazychiya. In *Problemy dvuyazychiya i mnogoyazychiya* (pp. 26–42). Moskva: Nauka.
5. Rüstəmov, Y. (2004). *Fəlsəfənin əsasları*. Bakı: Elm.
6. Vardar, B. (1989). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. Ankara.